

13.

O AGRARNOM PITANJU U MEĐURATNOJ DALMACIJI I RADOVIMA DR. UROŠA DESNICE

Šime Pilić

UDK: 349.42(497.58)“191/194“

Pregledni rad

Sažetak: Pojmovi seljačko i agrarno pitanje, iako su međuovisni, nisu istovjetni te se objašnjavaju u ovom radu. Ukratko se izlaže sociološko-historijski pregled agrarnog pitanja u Dalmaciji. Na dalmatinskom području u 19. stoljeću tradicijski postoje tri temeljna oblika vlasništva zemlje: (1.) seljačko vlasništvo, (2.) zemlja u vlasništvu (vele)posjednika i (3.) komunalna zemljišta, koja su se koristila zajednički (kao npr. seoski pašnjaci). Između vlasnika zemlje i onoga koji je obrađuje u Dalmaciji također su tri temeljna odnosa: (1.) kolonat ili težaština, (2.) livel i (3.) kmetstvo. Rješenju agrarnog pitanja pokušavaju doprinijeti i Zemaljska vlada Dalmacije 1918., a potom i regent Aleksandar početkom 1919. Tek 1930. donesen je Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području predratne habsburške krunske zemlje Dalmacije. U drugom dijelu rada razmatra se dalmatinsko agrarno pitanje u tekstovima dr. Uroša Desnice, inače dalmatinskog veleposjednika. Desnica se relativno intenzivno i kontinuirano bavio u duljem razdoblju agrarnim pitanjem u Dalmaciji, objavljujući tekstove u glasilima *Novi list*, *Novi život*, *Novo doba*, *Država*, *Vreme*, *Mjesečnik Pravnčkoga društva u Zagrebu* i drugdje. Zastupajući u načelu agrarnu politiku Narodne radikalne stranke, Desnica je ipak bio individualno prepoznatljiv po svojim stavovima i veleposjedničkim interesima, po poznavanju dalmatinske agrarne problematike i umijeću kritike legislativnih nedosljednosti. Njegovi su tekstovi nastajali od 1922. do 1931. godine.

Ključne riječi: agrarno pitanje, Dalmacija, dr. Uroš Desnica, agrarni odnosi, seljačko pitanje

I. UVOD

I.1. OSNOVNI POJMOVI

Treba naglasiti da se agrarno pitanje navedeno u naslovu ovog rada odnosi na razdoblje 1918. – 1941. U tekstu ćemo prvo ukratko objasniti temeljne pojmove.

Agrar (lat. *agrarius* = poljski). Termin najčešće označava poljoprivredu. Nerijetko se rabi kao opći naziv za sve u svezi sa zemljom i zemljišnim odnosima. Od lat. riječi *ager*

(njiva, oranica; selo; zemlja) dolazi termin *agrarni* (agrarna, agrarno), u značenju ekonomskih aspekata ljudske djelatnosti, odnosno bavljenja poljoprivredom.

Agrarno pitanje u širem značenju termina je pitanje ekonomskih zakona/pravilnosti u razvoju poljoprivrede, raspodjele zemlje, odnosa između klasa i slojeva te borbe vezane za raspodjelu zemlje. Sam termin svakako upućuje na probleme zemljišta, seljaštva i poljoprivrede kao djelatnosti.¹ Agrarno pitanje postojalo je u svim povijesnim razdobljima, ali je bilo različitog sadržaja: „To se pitanje svodi na politički stav radničke klase prema raznim kategorijama i klasama seljaštva u socijalnoj revoluciji...“² U ekonomskoj literaturi, historiografiji, sociološkoj i politološkoj literaturi obično se upotrebljava u užem smislu u značenju putova i metoda kojima nestaju feudalni i drugi pretkapitalistički odnosi. Različite klase, slojevi i stranke imaju dakako i različite poglede na agrarno pitanje, a za lijeve, radničke i sl. stranke glavno u agrarnom pitanju je jedno uže, tj. seljačko pitanje.

Seljačko pitanje predstavlja cjelokupnost gospodarskih i socijalnih problema u pojedinom društvu nastalih uslijed eksploatacije (neposredne ili posredne) seljaka kao i nemogućnosti seljaka da održe korak s razvojem proizvodnih snaga kako bi opstali kao nezavisni proizvođači. Cvetko Kostić smatra kako je suština agrarnog pitanja „borba seljaštva za zemljišnu svojinu“.³

Iako je danas sadržaj i agrarnog i seljačkog pitanja specifičan u odnosu na klasične teorijske rasprave, ipak je to pitanje „višestruko aktualno“.⁴ Razlikuju se (1.) ekonomski aspekti poljoprivrede i seljaštva i (2.) teorijsko artikuliranje političkih stranaka s njihovim osnovnim praktičko-političkim stavovima u pojedinim razdobljima. Agrarno i seljačko pitanje konkretnije se može promatrati kroz problematiku sela, seljaštva i poljoprivrede. Nastupom buržoazije kao nove klase te novoga industrijskog načina proizvodnje javljaju se i kompleksna seljačka i agrarna pitanja.

Tako se agrarno pitanje javlja u „razdoblju prvobitne akumulacije“ u kojemu feudalni posjedi („imanja“) postaju kapitalistička poljoprivredna dobra ili se parceliziraju i dijele seljacima. Buržoazija je nosilac rješavanja tako shvaćenog agrarnog pitanja čime zemlja „ulazi u robni promet“. Buržoazija to pitanje rješava samo u onim državama u kojima je „vlast kapitala došla do izražaja“ u potpunosti i gdje se kapitalistička klasa „potpuno učvrstila“ na vlasti što nije bio slučaj u Kraljevini Jugoslaviji. U njoj je stoga agrarno pitanje i dalje ostalo neriješeno.

Seljačko pitanje „nastaje u ‘trenutku’ formiranja proletarijata kao ‘klase za sebe’“.⁵ Smatra se kako se prvi put spominje u prepisci Marxa i Engelsa.⁶

Agrarna reforma – pojam „pokriva“ cjelokupnost mjera poduzetih u cilju promjene agrarnih odnosa u državi, naročito s namjerom promjene posjedovne strukture i vlasničkih

¹ Vidjeti detaljnije: „Razvitak i shvaćanje agrarnog pitanja“ u: Ivan CIFRIĆ, *Revolucija i seljaštvo*, Zagreb 1981., 51–65.

² Cvetko KOSTIĆ, *Sociologija sela*, Beograd 1975., 66.

³ *Isto*, 67.

⁴ Ivan CIFRIĆ, „Agrarno i seljačko pitanje u teoriji i praksi naše Partije“, 1. dio, *Naše teme*, 19/1975., br. 3, 403.

⁵ *Isto*, 404. Vidjeti i: I. CIFRIĆ, *Revolucija i seljaštvo*, 67–79.

⁶ Njihove stavove o ovoj problematici može se vidjeti u: Karl MARX – Friedrich ENGELS, *O seljaštvu i agrarnom pitanju (izbor tekstova)* (prir. Ivan Cifrić), Zagreb 1977. O agrarnom pitanju u pisaca marksističke orijentacije vidjeti i: Radmila STOJANOVIĆ, *Agrarno pitanje prema marksističkim teoretičarima*, Beograd 1955.

odnosa u poljoprivredi. Mjere agrarne reforme uvjetovane su razlozima ekonomskog, političkog i socijalnog karaktera. Mogu biti različite po doseg, po neposrednim i posrednim rezultatima i sl., a sve to zavisi koje ih snage u društvu provode i s kojim ciljevima.

Gotovo sve buržoaske revolucije tražile su radikalnu promjenu feudalnih agrarnih odnosa. U zemljama gdje su buržoaske revolucije išle do kraja kao npr. u Francuskoj 1789. – 1793. i promjene agrarnih odnosa provedene su do kraja. U zemljama gdje buržoaske revolucije nisu izvršene do kraja i gdje su kapitalistički odnosi postupno bili prilagođavani potrebama kapitalističkog načina proizvodnje i agrarni su odnosi postupno prilagođavani potrebama kapitalističkog razvitka. U takvim društvima sačuvali su se značajni ostaci feudalnih odnosa na selu koji su likvidirani agrarnim reformama u drugoj polovini 19. i u 20. stoljeću.

U zemljama Srednje i Jugoistočne Europe, nakon Prvoga svjetskog rata, kao što su Čehoslovačka, Jugoslavija, Rumunjska i dr., provedene su agrarne reforme. Ove su agrarne reforme izvođene prije svega pod pritiskom širokog pokreta radnih slojeva seljaštva. Realizirane su i zato da seljački pokreti ne bi prerasli u agrarnu revoluciju i da se ne povežu s radničkim. Agrarne reforme u društvima Jugoistočne Europe odlikuju se sporim tempom izvođenja, određivanjem visokog maksimuma posjeda i odštete veleposjednicima za oduzetu (ekspropriiranu) zemlju iznad spomenutog maksimuma. Posljedice takvih mjera u navedenim društvima bile su porast zaduženosti sitnog i srednjeg seljaka te jačanje socijalne diferencijacije na selu.

Radikalne agrarne reforme provedene su u društvima Jugoistočne Europe poslije Drugoga svjetskog rata. Neki autori govore o agrarnoj reformi u širem i užem smislu. Na području današnje Republike Hrvatske neke mjere agrarne reforme u širem smislu susrećemo, primjerice, još u urbaru Marije Terezije iz 1767. godine kojima su utvrđene maksimalne obveze kmetova u odnosu na plemićke gospodare. Nakon revolucionarne 1848. u Europi, u Austrijskom Carstvu kmetovi su dobili u posjed zemlju koju su obrađivali.

Agrarna reforma poslije Prvoga svjetskog rata u Kraljevini SHS/Jugoslaviji imala je za cilj ukinuti feudalne agrarne odnose koji su još uvijek postojali u pojedinim dijelovima države kao što su Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Makedonija te djelomice izvršiti podjelu velikih posjeda u korist bezzemljaša i sitnih seljaka. Može se reći da je agrarna reforma započela Odlukom Narodnog vijeća u Zagrebu (od 26. studenoga 1918.) o ukidanju svih kmetskih odnosa te oduzimanjem zemlje veleposjednicima i ratnim dobitnicima.⁷ Agrarna reforma provodila se do 1930-ih godina, ali nije provedena u potpunosti. Najbolji primjer za to jest Dalmacija.

⁷ Pravni propisi (uredbe, naredbe, raspisi i sl.) objavljeni su u tri sveska: *Agrarna reforma I*, Zagreb 1920.; *Agrarna reforma II*, Zagreb 1925. i *Agrarna reforma III*, Beograd 1933. Međutim, u ovom radu služili smo se knjigom Zdenke ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.–1941.*, sv. 2, Zagreb 2000. Knjiga sadržava izbor uredbi koje su imale naročit utjecaj na područje Hrvatske. Zaključak Središnjeg odbora NV SHS nalazi se na str. 23–25. Korisno je konzultirati i knjigu: Sava ŽIVKOV, *Agrarno zakonodavstvo Jugoslavije 1918–1941: socijalni osnovi*, Novi Sad 1976.

I.2. KLASICI MARKSIZMA O AGRARNOM I SELJAČKOM PITANJU

Govoreći o osvajanju političke vlasti od strane socijalističke stranke, Friedrich Engels tvrdi da ta stranka, da bi osvojila vlast „mora najprije poći iz grada u selo, mora postati snaga na selu“. Budući da se socijalistička stranka od drugih razlikuje shvaćanjem „veze ekonomskih uzroka s političkim posljedicama, koja je stoga odavno opazila da se pod ovčjom kožom krije vučji lik krupnog zemljoradnika koji se nameće za prijatelja seljaka – smije li ta stranka da seljaka osuđenog na propast mirno ostavi u rukama njegovih lažnih zaštitnika dotle dok se on iz pasivnog protivnika industrijskih radnika ne pretvori u aktivnog? I eto nas već usred seljačkog pitanja.“⁸

Lenjin je posve konkretizirao ideju o savezu radnika i seljaka, naročito u „Aprilskim tezama“. „Agrarno pitanje“, prema Lenjinu, „predstavlja osnovu buržoaske revolucije u Rusiji i uvjetuje nacionalnu osobenost te revolucije“. I dalje: „Suština toga pitanja je borba seljaštva za ukidanje spahiskog zemljoposjeda i ostataka feudalizma u agrarnom uređenju Rusije, a prema tome i u svim mjesnim socijalnim i političkim ustanovama.“⁹ U Pogovoru napisanom 1917. knjizi s gornjim naslovom Lenjin kaže: „Život je prevazišao te okvire...“ Upravo: nacionalizacija zemlje je ne samo „posljednja riječ buržoaske revolucije nego i korak ka socijalizmu“.¹⁰ Poslije revolucije „primijenio je i buržoaske mjere u agrarnom pitanju“. Ostvareno je najprije sitno seljačko vlasništvo nad zemljom (podjelom zemlje seljacima), a potom se sistemom kooperacije razvio „specifičan koncept prelaska sitnoga privatnog posjeda u državni“. Tridesetih godina 20. stoljeća izvršena je u Sovjetskom Savezu kolektivizacija cjelokupne seoske privrede. (Staljin je nalazio opravdanje za totalnu kolektivizaciju u činjenici da je „1928. oko 50% seljačkih gospodarstava bilo kolektivizirano, a petogodišnji plan premašen više od dva puta“ te je smatrao da je „korenit zaokret sela ka socijalizmu već osiguran“.¹¹)

Interes političkih stranaka za seljaštvo u staroj Jugoslaviji kao državi s nerazvijenim kapitalističkim odnosima bio je motiviran borbom buržoazije za vlast i/ili njenim ekonomskim interesima i postojao je cijelo vrijeme 1919. – 1941. Jugoslavija je primjer agrarne sitnoseljake države. Godine 1938. u njoj je bilo 76% poljoprivrednog stanovništva. U socijalno-klasnoj strukturi društva proletarijat je sačinjavao 34,6%, buržoazija 5,3%, srednji slojevi 59,2% i klasno neopredijeljeni 0,96%. Seljaštvo je od srednjih slojeva sačinjavalo 80%.¹² Ivan Cifrić tvrdi da je Komunistička partija Jugoslavije imala najmanje pet značajnih etapa u teorijskim i političkim stavovima o agrarnom i seljačkom pitanju.¹³ Između dva svjetska rata, prema Miji Mirkoviću, „položaj seljaka u Jugoslaviji bio je tako nesiguran i nestabilan,

⁸ MARX – ENGELS – LENJIN, *Izabrana djela u deset knjiga*, knj. V, Zagreb 1963., 328; K. MARX – F. ENGELS, *O seljaštvu i agrarnom pitanju*.

⁹ V. I. LENJIN, „Agrarni program socijaldemokratije u prvoj ruskoj revoluciji 1905–1907“, *Izabrana dela*, knj. 6, Beograd 1960., 371–372.

¹⁰ *Isto*, 372.

¹¹ J. V. STALJIN, *Pitanja lenjinizma*, Zagreb 1946., 298.

¹² Ivo VINSKI, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Zagreb 1970., 13 i 38. Također i I. CIFRIĆ, „Agrarno pitanje“, posebno bilješka 11 na str. 408.

¹³ O odnosu i politici KPJ o ovoj problematici vidjeti više u: Borislav J. DIMKOVIĆ, *KPJ/SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*, Sremska Mitrovica 1976.

da su nesigurnost, nestabilnost i opasnost toga položaja, u kome se seljaštvo nalazilo, činili nestabilnom i nesigurnom ne samo državnu gospodarsku politiku, nego i državu samu.¹⁴

Položaj seljaštva i razvoj poljoprivrede u međuratnom razdoblju istraživani su dosta poslije Drugog svjetskog rata.¹⁵ Potkraj 1918. – kako navodi Mirković – vladao je „jedan vedar socijalni optimizam“. Država je trebala zadovoljiti ekonomska očekivanja naroda, a nije imala „ekonomskih sredstava“. Štoviše, „nosioci politike novog stanja“ od kojih se očekivalo da stvore „novi red“ sami nisu bili formirani „ni kao državnici, ni kao političari, ni kao ljudi, ni kao poznavaoči problema“. Mirković navodi da je poljoprivredna problematika regionalno „jako diferencirana“. Što se više udaljavalo od 1918. godine „nova vlast je imala sve manje smisla za problematiku 1918.“ i bez volje da se „traži consensus onih slojeva naroda“ na koje se željela oslanjati te godine.¹⁶ „Agrarni pokreti su bili vrlo jaki“, prema istom autoru, „već prije rata u dva središta, u Hrvatskoj i u Bosni“.¹⁷ „Ali pokreti masa, radnički i seljački, doprli su na selo davno prije rata i obraćali su se onima najsiromašnijima, koji još nisu imali prava glasa. Tako je selo bilo koliko toliko unaprijed obrađivano za agrarni masovni pokret, kakav je nastupio 1918. kad su seljaci sami zauzimali zemlju“, ističe Mirković.¹⁸

Velika većina krupnih posjednika imala je strano državljanstvo. Tako je od 369 „pogođenih velikih posjednika“ 310 bilo iz inozemstva: 142 državljana Austrije, 126 Mađarske, 10 Italije, 8 Čehoslovačke, 4 Rumunjske, 3 Njemačke i 17 ostalih.¹⁹

Vraćanje zemlje seljacima bilo je potrebno ostvariti i zbog socijalne pravde: „Dok je trajao val socijalnih pokreta na selu, malo je bilo prigovora protiv agrarne reforme. Kad se vlast učvrstila, i kad je socijalni val splasnuo, pa se sada pokušavalo spašavati što više od onoga što su veliki pojedinci morali izgubiti prema prvobitnoj zamisli, javili su se teoretičari raznih vrsta, koji su ekonomskim dokazivanjem prednosti velikih posjeda nastojali da kod konačne likvidacije agrarne reforme spasu za velike posjednike što više. To im je na kraju i pošlo za rukom, bar u sjevernim krajevima, gdje je likvidacija izvršena tako, da je velikim posjednicima ostavljeno skoro toliko zemlje, koliko im je oduzeto. Ipak reforma nije zato konačna.“²⁰

I zaista opći uvjeti pod kojima je agrarna reforma izvođena „bili su takvi da gori ne mogu biti“. Taj veliki zadatak ekonomske politike trebao se završiti odmah, ali „u to vrijeme u zemlji nije bilo ni stabilne vlade, ni zakonodavnog tijela“ pa ni državne granice „nisu bile određene“.²¹

¹⁴ Mijo MIRKOVIĆ, *Seljaci u kapitalizmu*, Zagreb 1952., 7.

¹⁵ O tome vidi: Marijan MATICKA, „Proučavanje razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj 1918–1941. godine u našoj poslijeratnoj literaturi“, *Časopis za suvremenu povijest*, 6/1974., br. 1, 71–94. O položaju seljaštva dovoljno je vidjeti: Bogdan STOJSAVLJEVIĆ, *Seljaštvo u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Zagreb 1952.

¹⁶ M. MIRKOVIĆ, *Seljaci u kapitalizmu*, 53.

¹⁷ *Isto*, 54.

¹⁸ *Isto*, 55. Općenito o seljačkim pokretima i njihovom reagiranju na siromašenje vidjeti u: Gerovit HUIZER, „Pokreti seljaštva i njegovo reagovanje na pauperizaciju: dijalektika oslobođenja“, *Marksizam u svetu*, 7/1984., 90–147.

¹⁹ M. MIRKOVIĆ, *Seljaci u kapitalizmu*, 57.

²⁰ *Isto*, 60.

²¹ *Isto*, 61.

2. POVIJEST AGRARNE REFORME I NORMATIVNA KRONOLOGIJA

Već je Narodno vijeće u Zagrebu donijelo deklarativnu odluku „da se imaju ukinuti svi još preostali feudalni odnosi i da se imaju razdijeliti svi veliki posjedi i to stari sa naknadom, a novi bez naknade, ako su u ratu stečeni spekulativnim putem“. Nešto poslije proglašenja ujedinjena, regent Aleksandar je već 6. siječnja 1919. svojom proklamacijom potvrdio da će se agrarna reforma provesti. U toj proklamaciji se kaže: „Ja želim, da se odmah pristupi pravednom rješenju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posjedi. U obadva slučaja zemlja će se podijeliti među siromašne zemljoradnike sa pravičnom naknadom dosadašnjim vlasnicima njenim. Neka svaki Srbin, Hrvat i Slovenac bude na svojoj zemlji gospodar. U slobodnoj državi našoj može biti i bit će samo slobodnih vlasnika zemlje. Zato sam pozvao moju vladu, da odmah seljake kmetove pozove, da s povjerenjem u moju kraljevsku riječ mirno sačekaju da im država zakonskim putem preda zemlju, koja će unaprijed biti samo božja i njihova, kao što je već odavna u Srbiji.“²²

Vlada je donijela tzv. prethodne odredbe o agrarnoj reformi već 25. veljače 1919., tj. i prije nego je Ministarstvo za agrarnu reformu počelo djelovati. (Ovo je Ministarstvo formirano posebnom uredbom početkom veljače i trebalo je organizirati podjelu zemlje i kolonizaciju, preuzeti velike šumske i poljoprivredne posjede u „državne ruke“ te „voditi poslove razrješenja i uređenja kmetskih, kolonatskih i sličnih odnosa“.²³)

Potom je slijedilo „nekoliko hiljada strana zakona, uredaba, naredaba, uputstava i okružnica (...). Tako počinje *više nego desetogodišnji agrarni provizorizam*“ (podvukao M. M.).²⁴ Prema zakonu o likvidaciji agrarne reforme iz 1931. godine uveden je širi i uži maksimum. Širi maksimum ovisi o posjedovnim prilikama. Najmanji je u Dalmaciji i Hercegovini i iznosi 174 jutra, a u dijelovima Hrvatske kreće se od 347 jutara pa preko 521, 695 i 782 jutra sve do 869 jutara u Slavoniji.

Agrarna reforma nakon ujedinenja, provedena „radi stišavanja nezadovoljstva seljačkih masa (...) nije rešila taj problem, jer je posle čitavih dvanaest godina odugovlačenja, cenkanja i ucenjivanja od strane političkih stranaka, ostavila i dalje krupne posede u rukama ranijih veleposednika“, stvarajući na desetine tisuća sitnih gospodarstava koja su s dotadašnjim sitnim gospodarstvima „bila osuđena na propadanje“.²⁵ Kao jedinu pozitivnu mjeru agrarne reforme Nikola Vučo ističe „ukidanje zatečenih kmetskih, polukmetskih i kolonatskih odnosa (u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Dalmaciji)“. No, ostaci tih odnosa i dalje su se vukli u raznim oblicima. Vlada je 25. veljače 1919. donijela *Prethodne odredbe* za pripremu agrarne reforme. Te su *Prethodne odredbe* bile pravna osnova za provedbu agrarne

²² Proklamacija regenta Aleksandra od 6. siječnja 1919. citirana je prema: M. MIRKOVIĆ, *Seljaci u kapitalizmu*, 62, bilj. 1. Isti tekst je objavljen u: Milivoje ERIĆ, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941 god.*, Sarajevo 1958., 153. Ovaj autor analizira regentov proglas (str. 154–155) i ukazuje da Aleksandar nije donio obvezujuću odluku, već je samo iskazao svoju želju.

²³ M. MIRKOVIĆ, *Seljaci u kapitalizmu*, 62.

²⁴ *Isto*, 63.

²⁵ Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934.*, Beograd 1968., 46–47.

reforme sve do 1931.²⁶ Nisu se primjenjivale u Dalmaciji, što je Pokrajinska vlada za Dalmaciju obznanila okružnicom od 6. rujna 1919. Poslije je donesen niz pravnih propisa kojima se rukovalo pri provođenju agrarne reforme u zemlji izvan Dalmacije. Za agrarnu reformu pak u Dalmaciji svakako je važan *Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije* donesen 19. listopada 1930.²⁷ Slijedila mu je *Naredba o provođenju zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije*.²⁸ Treba napomenuti da je i taj Zakon doživio izmjene 6. ožujka 1931. (*Zakon o izmjeni i dopuni zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije*).²⁹ Dosljednije provođenje agrarne reforme u Dalmaciji počelo je donošenjem *Zakona o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 19. 6. 1931. godine*. Ovaj je Zakon također pretrpio *izmjene i dopune* 5. prosinca 1931. i 24. lipnja 1933.

Vlasnici zemalja u Dalmaciji su različitog socijalnog podrijetla, a i različitog socio-ekonomskog statusa. Po socijalnom statusu to su odvjetnici, trgovci, bankari, pomorci, profesori, svećenici, činovnici i dr. Vlasnici najvećih posjeda živjeli su, u pravilu, u gradovima i njihova je povezanost sa zemljom bila jedino u ubiranju prihoda. Sljedeća skupina vlasnika živjela je u manjim naseljima gradskog tipa. Najčešće je u svojim rukama imala i trgovinu, vlast u općini, zastupljena je bila u politici, u raznim društvima i sl., ali je vodila računa i o svojoj zemlji. Treća pak skupina živjela je na posjedima i od posjeda, neovisno o tome je li ih davala u zakup ili su ih obrađivali nadničari. I naposljetku, postojala je skupina maloposjednika koji nisu sami obrađivali zemlju, nego su to za njih drugi radili.³⁰ Sve je to objektivno (različito socijalno podrijetlo, različiti socijalni status vlasnika, različiti agrarni odnosi itd.) usložnjavalo problem i usporavalo rješavanje problematike agrarne reforme u Dalmaciji.

Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme, koje su omogućavale raskid kolonatskih i kmetstvu sličnih odnosa i koje su kod težaka na dalmatinskom području dovele do uvjerenja da su oni vlasnici zemlje, nisu u Dalmaciji ostvarene.³¹ Jedino su težaci „odbijali davati dohodak“ vlasnicima zemlje.³²

Ni projekt Ministarstva za agrarnu reformu iz 1919. o rješavanju agrarnih odnosa u Dalmaciji, ni *Provizorne odredbe* biskupa Juraja Carića, kao ni razni prijedlozi iznošeni u tisku nisu prihvaćani već su redovno nailazili na otpor vlasnika zemlje. Isto je Ministarstvo u

²⁶ *Službene novine*, br. 11, 27. 2. 1919.

²⁷ *Službene novine*, br. 254, 5. 11. 1930.

²⁸ *Službene novine*, br. 279, 4. 12. 1930.

²⁹ *Službene novine*, br. 58, 14. 3. 1931.

³⁰ U Radikalnoj stranci npr. u Šibeniku jesu i „maloposjednici koji računaju na zaštitu radikala u pitanju agrarne reforme“. Usporedi: Hrvoje MATKOVIĆ, „Djelovanje i sukobi građanskih stranaka u Šibeniku između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta*, 2/1972., 275. Maloposjednici su osnovali i svoje udruženje i list *Nasha zemlja*. Vidjeti: Franko MIROŠEVIĆ, „Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 20/1987., 86–87; Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata (1918–1941)“, *Povijesni prilozi*, 8/1988., 91–141. Za nekadašnju socijalnu strukturu sela konzultirati: Maksim GORANOVIĆ, „Profesionalna i socijalna struktura sela u Jugoslaviji“, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, 5/1938., sv. 12, 98–111 (poseban otisak).

³¹ I sama Pokrajinska vlada za Dalmaciju, svojom okružnicom iz rujna 1919., upozorava sudove da *Prethodne odredbe* ne vrijede za Dalmaciju dok se na Mirovnoj konferenciji ne odluči o pitanju njezine pripadnosti.

³² Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarno pitanje u Dalmaciji“, 125.

svibnju 1922. izradilo prijedlog Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa u Dalmaciji, koji je iznova, iz različitih razloga, naišao na protivljenje i vlasnika i težaka.

Ljeta 1926. postignut je Sporazum o Nacrtu zakona Hrvatske seljačke stranke i Narodne radikalne stranke na Bledu (po sadržaju sličan onomu iz 1922. godine).³³ Zemlje u blizini industrije, u gradovima i u njihovoj blizini, građevinske zone i kupališta izuzeti su od agrarne reforme *Naredbom o građevinskim zonama u Dalmaciji* ministra poljoprivrede od 18. srpnja 1931. godine. Financijskim zakonom za godinu 1933./34. izmijenjena su tri članka, a u t. 1, čl. 54. dato je autentično tumačenje čl. 3. *Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije*.³⁴ (Spomenuti članak 54., st. 1 još jedanput je izmijenjen 1935.³⁵)

Bilo je, naravno, daljnjih donošenja izmjena, dopuna, pravilnika, naredbi i sl.³⁶ te posebne uredbe sa zakonskom snagom o izmjeni i dopuni zakona od 19. listopada 1930., o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije s kasnijim izmjenama i dopunama od 12. siječnja 1940.³⁷ Ovdje ne ulazimo u problematiku propisa o agrarnoj reformi u Dalmaciji koji se odnose na talijanske državljane. Oni su u Dalmaciji imali oko 13 000 hektara zemlje u svom vlasništvu.

Nacrt agrarnog zakona za Dalmaciju, iako upućen i skupštinskim odborima 1926. godine, također nije bio donesen jer su mu se, uz ostale, protivili i radikali.³⁸ Jedan od vođa Hrvatske seljačke stranke Josip Predavec trudio se pobiti prigovore aktivista Narodne radikalne stranke u Dalmaciji te je na toj liniji objavio i članak 1926. godine „Zašto je tako važan agrarni zakon za Dalmaciju“, objavljen u *Domu*, listu svoje stranke.³⁹

Veljače 1927. dalmatinski su radikali, predstavkom predsjedniku Vlade Nikoli Uzunoviću, zahtijevali poništenje Nacrta agrarnog zakona za Dalmaciju. Ujedno su tražili formiranje nove komisije koja će izraditi novi zakon, što je ustvari predstavljalo šesti po redu pokušaj donošenja agrarnog zakona za Dalmaciju. Nije uspio ni pokušaj Pavla Radića, koji je u ime Seljačko-demokratske koalicije u ožujku 1928. predložio Rezoluciju o likvidaciji agrarnih odnosa u Dalmaciji, pozivajući se na Sporazum Hrvatske seljačke stranke i Narodne radikalne stranke od ljeta 1925. No, i to je bilo odbijeno. Konačno je u jesen 1930. donesen spomenuti *Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije*, koji je pretrpio izmjene već u ožujku 1931.

³³ Radikalna stranka je tražila da se riješe samo kmetski i kmetstvu slični odnosi. Poblize o tome: Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarno pitanje u Dalmaciji“, 127.

³⁴ *Službene novine*, br. 74, 1. 4. 1934. Vidjet ćemo kasnije u ovom radu da se dr. Uroš Desnica prethodno upustio u polemiku oko čl. 3. *Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije*.

³⁵ Vidjeti *Službene novine*, br. 174, 30. 7. 1935.

³⁶ Kao npr. o pašnjacima 1937., o državnom dobru „Vrana“ u Sjevernoj Dalmaciji također 1937., o zemlji u Neretvanskom polju 1939. te 1940. Itd., itd.

³⁷ *Narodne novine*, br. 45, 24. 2. 1940.

³⁸ Ni u samoj četveročlanoj Komisiji za ispitivanje agrarnih odnosa u Dalmaciji nije bilo suglasnosti u vezi s navedenim Nacrtom zakona. Predstavnik NRS dr. Mate Čipčić Brgadin tražio je da Zakon regulira kmetske i kmetstvu slične odnose, a ne i ugovorne odnose „između težaka i vlasnika zemlje koji su privatnopravnog karaktera“. S druge strane, maloposjednici iz Dalmacije su u lipnju 1926. slali predstavku Ministarskom savjetu, a u listopadu iste godine donijeli su posebnu Rezoluciju protiv Nacrta. Vidi: Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarno pitanje u Dalmaciji“, 127.

³⁹ O programima i politici seljačkih političkih stranaka vidjeti: Stanoje IVANOVIĆ, „Seljačko i agrarno pitanje u programima seljačkih stranaka“, *Sociologija sela*, 8/1970., br. 27–28, 100–109.

Kako su dugo i sporo rješavani problemi agrarne reforme u Dalmaciji govori i podatak da su sudovi na tomu radili i 1941. godine. Tako je krajem ožujka 1941. bilo u kotarskim sudovima u nekadašnjoj Dalmaciji, tj. u austrougarskim granicama, dakle uključujući i Boku kotorsku, 102 072 stare agrarne prijave, od čega još 12 646 neriješenih, s 12 547 s današnjeg području Republike Hrvatske. Ali kumuliralo se i 41 999 novih prijava od kojih 29 840 neriješenih (s današnjeg područja Republike Hrvatske 28 986). Znači, sudovi nisu ni do 1941. obavili „razrješenje agrarnih odnosa“ i nisu riješili više od 41 000 „predmeta“. Da bi to mogli obaviti u novostvorenoj Banovini Hrvatskoj trebale su im „još oko 2 godine“⁴⁰ pa ti „predmeti“ uglavnom nisu ni riješeni do početka Drugoga svjetskog rata.

3. AGRARNO PITANJE U DALMACIJI

U Dalmaciji su u 19. stoljeću postojala tri temeljna oblika vlasništva zemlje: (1.) seljačko vlasništvo zemlje, tj. seljak je sam gospodar zemlje koju obrađuje; (2.) zemlja u vlasnosti gospodara (vele)posjednika, koju pod raznim uvjetima obrađuju seljaci, tj. težaci i (3.) zajednička, komunalna zemljišta koja pripadaju zajednici-općini i koriste se zajednički (npr. pašnjaci).⁴¹

Također su bila tri temeljna odnosa između vlasnika zemlje i obrađivača u Dalmaciji: (1.) *kolonat ili težaština* (zakup zemlje plaća se poljoprivrednim proizvodima), (2.) *livel* i *vječni livel* (seljak uvijek daje zemljoposjedniku paušalnu količinu određenih proizvoda ili novca, proizvođači što hoće) i (3.) *kmetstvo*, koje kao i kolonat ima u svakom kraju poseban sadržaj.⁴²

Najvažnije feudalne oblike proizvodnih odnosa ukratko ćemo opisati: (1.) *Kolonat ili težaština* rasprostranjeni su u srednjoj Dalmaciji i na srednjodalmatinskim otocima te u sjevernom dalmatinskom primorju. U svakom kraju imao je posebna obilježja. Obradivači zemlje, koloni ili težaci, imali su uz rentu u naturi od 1/5 do 1/2 prinosa i druge ugovorne i običajne obveze.⁴³ (2.) *Liveli* i *vječni liveli* poznati su samo u sjevernoj Dalmaciji. Seljak (*livel*) je davao vlasniku uvijek jednaku paušalnu količinu proizvoda ili pak novca. Mogao je sijati na toj zemlji što je htio, a u određenim slučajevima *livel* je prelazio u vječiti. (Inače je vremensko trajanje *livela* bilo različito.) Najčešće su se pod *livel* davale zemlje „mrtve ruke“ i na takvim zemljama najčešće se i održao, „kao posljednji izraziti ostatak venecijanskog feudalnog sistema“.⁴⁴ (3.) *Kmetstvo*, najrasprostranjenije na dubrovačkom području, bilo je do 1815. obilježeno i obvezom kmetova da djevojke iz svoje obitelji „daju na godinu dana u službu kod vlastelina“ te da daju poklone u stoci, peradi i jajima.

⁴⁰ Poblje o tome: Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarno pitanje u Dalmaciji“, 137.

⁴¹ Josip DEFILIPPIS, *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split 1997., 81.

⁴² *Isto*, 81–82.

⁴³ O problematici kolonata ili težaštine vidjeti poblje u: M. ERIC, *Agrarna reforma*, 87; Milorad MEDINI, *O postanku i razvitku kmetkih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, Zadar 1920.; Juraj KUČIĆ, Povodom nacrtu Agrarnog zakona za Dalmaciju“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 12/1922., knj. V, br. 4., 297–304.

⁴⁴ M. ERIC, *Agrarna reforma*, 87–88. Više o tome još i u: Alfons HRIBAR, *Kolonat ili težaština*, Zagreb 1923.

Na otocima i primorskim naseljima sjeverne Dalmacije postoje „gospoštine“ ili „nepomična kmetstva“, a u Ravnim kotarima „kmetije“. Opis sadržaja odnosa kmetije donose Milivoje Erić, Alfons Hribar i dr.⁴⁵ Erić smatra da su kmetije predstavljale „prelazni oblik ka čistom zakupu“.⁴⁶

Slična – po formi – zakupu bila je još *mezzadria* (okolica Poreča) i donekle *polovništvo* (dubrovačko područje). *Jendečenje* u Neretvanskoj krajini predstavljalo je prelazni oblik između kolonata i kmetstva (kod Metkovića).⁴⁷

Stanko Ožanić u studiji *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti* agrarne odnose svrstava u šest kategorija: (1.) zadarska emfiteuza i *vječni* nasljedni *zakup*, (2.) šibensko i dubrovačko *kmetstvo*, (3.) splitska *težačka* pogodba, (4.) općinska *težaštva* na srednjodalmatinskim otocima, (5) *kmetstvo* u Boki Kotorskoj i (6) *kmetstvo* u Dalmatinskom zagorju.⁴⁸ Stijepo Obad u djelu *Dalmatinsko selo u prošlosti* naglašava da između kolonata i kmetstva postoje razlike u obvezama jer koloni daju jednu trećinu, jednu četvrtinu i jednu petinu prihoda.⁴⁹ Stoga rješavanje problema dalmatinske poljoprivrede početkom 20. st. predstavlja pitanje prvorazredne ekonomske, socijalne i političke nužnosti.

Zakonom od 7. rujna 1848. na cijelom teritoriju Austrijskog Carstva ukidaju se feudalni odnosi, ali je bečki dvor 1849. posebnim patentom „proglasio nevažećim“ taj zakon na području Dalmacije. Obrazloženje patenta je da „dalmatinski agrar ima specifične oblike feudalnih odnosa“, što je u osnovi bilo točno i da će se problem riješiti „čim se ti odnosi pobliže ispituju“. Međutim, ti odnosi nisu pobliže ispitani i agrarno pitanje nije riješeno sve do Prvoga svjetskog rata odnosno do propasti Austro-Ugarske.⁵⁰

Poljoprivredu u Dalmaciji posebno su karakterizirali, dakle, „različiti feudalni odnosi“. U nekim dijelovima Dalmacije postojalo je kmetstvo slično onomu u europskom Osmanjskom Carstvu, u nekima su se mogli primijetiti utjecaji „bizantskog i srpskog srednjovjekovnog agrarnog poretka“, a negdje su pak prevladavali odnosi kakvi su nekoć nastali u Italiji i kasnije se razvili pod mletačkom vlašću. Uza sve to postojali su još i odnosi „koji se po formi nisu razlikovali od kapitalističkog zakupa“.⁵¹

Pored navedenih oblika postojali su i drugi feudalni i prijelazni oblici. Iako su se razlikovali po nazivima, zapravo su bili jednaki. Ako još spomenemo da su se i ugovori o zakupu, sklopljeni na godinu dana, najčešće prešutno produžavali tako da su i zakupni odnosi pretvarani u feudalne te da je čistih kmetova i kolona (bez imalo svoje zemlje) bilo malo, da je

⁴⁵ A. HRIBAR, *Kolonat ili težaština*, 18; M. ERIĆ, *Agrarna reforma*, 88–89.

⁴⁶ M. ERIĆ, *Agrarna reforma*, 89.

⁴⁷ Kod jendečenja je ugovorni odnos u pravilu trajao 29 godina i poslije je „kmet dužan vlasniku predati zemlju“ bez prava na naknadu za urađene melioracijske zahvate. M. ERIĆ, *Agrarna reforma*, 89; A. HRIBAR, *Kolonat ili težaština*, 13.

⁴⁸ Stanko OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split 1955., 100.

⁴⁹ Stijepo OBAD, *Dalmatinsko selo u prošlosti*, Split 1990.

⁵⁰ M. ERIĆ, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 85. Doduše, Dvor je inicirao da se projekt zakona iz 1864. kojim se oslobađa seljaštvo stavi na dnevni red Dalmatinskog Sabora, ali je Sabor 11. listopada 1871. konstatirao da zakon iz 1848. „nema važnosti“ i da je projekt „bespredmetan“. Jedino su izmijenjene obveze seljaka na području nekadašnje Dubrovačke Republike zakonom od 11. siječnja 1878., kojim je ukinut kuluk. Treba imati u vidu da se taj kuluk mogao platiti u novcu još od 1836. godine. Umjesto kulučenja – od 90 dana godišnje koliko je težak radio na zemlji gospodara – težak je plaćao pet forinti gospodaru zemlje. Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarno pitanje u Dalmaciji“, 122.

⁵¹ M. ERIĆ, *Agrarna reforma*, 86.

postojala prevelika rasparceliranost (osobito gdje je vinogradarstvo dominiralo), da su u nekim slučajevima iste osobe bile i koloni odnosno kmetovi i vlasnici – koji su ponekad praktično imali svoje kolone i kmetove – može se zaključiti da su proizvodni odnosi u Dalmaciji bili ne samo „veoma složeni već i skoro nerazmrsivi“. Međutim, dojam se mijenja ukoliko se pođe od toga da je riječ „jedino o raznim vrstama i tipovima u biti feudalnih odnosa“.⁵² Neki su pisci, koje Erić naziva buržoaskima, isticali da je riječ o raznim vrstama zakupa (kao npr. A. Hribar i M. Medini) te su tako zastupali iste stavove kao i zemljoposjednici.

Ovoj zamršenosti odnosa pridonijelo je dosta Austrijsko Carstvo, počevši od 1816., nakon što je *Općim građanskim zakonikom* postojeće feudalne odnose počelo podvoditi pod zakup i ortakluk. Kolonatski odnosi upisivani su u katastarske knjige dok drugi oblici nisu. Rješavanje sporova iz agrarnih odnosa na području bivše Dubrovačke Republike bečki dvor je dao u nadležnost upravnih vlasti, a u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji u nadležnost sudova. Time je u prvom slučaju agrarne odnose smatrao javno-pravnima, a u drugom privatno-pravnima, čime se situacija u poljoprivredi dalje usložnjavala. Erić ukazuje da je Austrija različitim reguliranjem istih odnosa željela potpomoći „šaćicu vlastele“, čime je nepravедno naštetila povećem dijelu dalmatinskog seljaštva.⁵³ Kupoprodajom zemlje, propadanjem vlastele i sl., zemljoposjednicima su postupno postajali i pripadnici drugih slojeva što je još više kompliciralo „agrarne probleme Dalmacije“.⁵⁴ Po podacima iz 1902. godine posjedovna struktura u Dalmaciji bila je sljedeća:

REDNI BROJ	POVRŠINA	BROJ POSJEDA	UDIO (%)
1.	ispod 2 ha	49 379	59,1
2.	od 2 do 5 ha	22 503	27,0
3.	od 5 do 20 ha	10 418	12,5
4.	od 20 do 100 ha	996	1,2
5.	od 100 do 1000 ha	119 + 40	0,2
6.	preko 1000 ha	40	0,04

Tablica 1. Posjedovna struktura u Dalmaciji 1902. godine⁵⁵

Te iste godine podjela posjeda po načinu obrade zemlje daje sljedeću strukturu: (1.) 47 881 posjed ili 57,4% obrađuju sami vlasnici; (2.) 31 502 posjeda ili 37,7% obrađuju djelomično vlasnici, a djelomično koloni, kmetovi, liveli ili privatno-pravni zakupci; (3.) 4018 posjeda ili 4,8% obrađuju isključivo koloni, kmetovi, liveli i privatno-pravni zakupci, tj. oni koji nisu imali ni najmanju parcelu vlastite zemlje; (4.) 54 posjeda ili 0,04% obrađuje se na ostale načine.⁵⁶

⁵² Isto, 89; M. MEDINI, *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, 121.

⁵³ M. ERIĆ, *Agrarna reforma*, 90–91.

⁵⁴ Isto, 91.

⁵⁵ Prerađeno prema: M. ERIĆ, *Agrarna reforma*, 92.

⁵⁶ Isto, 93.

Dakako, da je od 1902. do 1918. i kasnije do 1941. došlo do promjena u posjedovnoj strukturi i u strukturi obrade: „Brzo se povećavao i broj sitnih posjeda i broj onih koje su oni trebali prehranjivati a nisu mogli. Broj posjeda povećao se od 1921. do 1941. za oko 900 000 ili za jednu trećinu. Socijalna struktura se vrlo sporo mijenjala...“⁵⁷

4. RADOVI DR. UROŠA DESNICE O AGRARNOM PITANJU

Problem agrarne reforme, odnosno agrarno i težačko pitanje u Dalmaciji, relativno su dobro istraženi. Nama nije namjera pisati ovaj članak temeljem novih arhivskih istraživanja, kao ni raditi monografiju o nekom veleposjedu. Zadatak nam je dati osvrt, očima sociologa, na radove dr. Uroša Desnice o agrarnom pitanju. Teorijski uvod, pregled zakonskih propisa o agrarnoj reformi kao i nekih socioloških i historiografskih radova na tu temu u našem radu služi nam da bismo Desničine tekstove mogli promatrati u kontekstu događanja, odnosno procesa u ondašnjem društvu i vremenu.

Mira Kolar-Dimitrijević u uvodu monografije Zdenke Šimončić-Bobetko *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.–1941.* piše: „Arhivska građa pohranjena je u oko 150 kutija i ima je toliko da bi mogla ispuniti stotinjak knjiga slična opsega“ te „(o) agrarnoj reformi na svakome veleposjedu“ mogla bi se „napisati posebna studija“.⁵⁸ Agrarna reforma svakako je dugotrajan proces, različit u raznim dijelovima zemlje. Tako je agrarna reforma za sjevernu Hrvatsku razriješana *Zakonom o likvidaciji agrarne reforme* od 19. lipnja 1931., dok je u Dalmaciji „razrješenje bilo znatno zamršenije“ i uglavnom u nadležnosti sudova. Stoga u Dalmaciji velik broj agrarno-pravnih sporova nije bio riješen ni do Drugoga svjetskog rata.⁵⁹

Autorica navodi da su mnogi veleposjedi u Hrvatskoj između 1848. i 1914. zapali u krizu i dobrim dijelom propali. U istom razdoblju – u kojemu dio starog plemstva iseljava, nestaje i sl. – nastaje novi sloj veleposjednika iz redova građanstva, prvenstveno trgovaca.⁶⁰ Slučaj dr. Uroša Desnice je drugačiji. Dušan Plenča u svojoj knjizi *Kninska ratna vremena* spominje neobjavljeni, meni nedostupni, opsežni rad dr. Uroša Desnice *Agrarno pitanje u Ravnim kotarima, Bukovici i Kninskoj krajini*.⁶¹ Plenča u nekoliko navrata citira taj rukopis. Tako navodi da je 1921. godine izvršen popis težačkih obitelji od Vrlike do Obrovca te da je tom prilikom ustanovljeno da 4594 seoske obitelji obrađuju „zemlju pod napolicu ili pod zakup u novcu“. Od toga je 3082 obitelji u anketi odgovorilo kako žele „primiti zemlju u trajni posjed, bez novčane nadoknade“, nasuprot 108 obitelji koje su bile spremne da

⁵⁷ Stipe ŠUVAR, *Sociologija sela*, sv. 1, Zagreb 1988., 361.

⁵⁸ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Uvod“, u: Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarna reforma*, 17.

⁵⁹ *Isto*, 19.

⁶⁰ *Isto*, 20.

⁶¹ Dušan PLENČA, *Kninska ratna vremena 1850–1946: Knin – Drniš – Bukovica – Ravni kotari*, Zagreb 1986. Vidjeti posebno odjeljak „Agrarno i seljačko pitanje u svjetlosti društveno-političkih kretanja u sjeverno-dalmatinskoj Zagori“, 138–151. Plenča na str. 139 i 582 navodi neobjavljeni rukopis U. Desnice pod gore (u tekstu) navedenim naslovom iz Arhiva Srpske akademije nauka (Fond Boška Desnice). Usmeno smo obaviješteni da takav fond u ovom arhivu uopće ne postoji.

Sl. 1. Benkovački sajam 1930-ih: u sjeni neriješenih agrarnih sporova u Dalmaciji

„vlasnika pošteno isplate“ (u roku od 10 do 20 godina i bez kamata).⁶² Prema istom izvoru u kotaru Benkovac bio je veći broj napoličara. U „čistom kolonatskom odnosu živjelo (je) 516 „domaćinstava sa 2127 članova obitelji“. Dalje citira da je u Bukovici i Ravnim kotarima „123 obitelji uglavnom živjelo od prihodovanja sa imanja mrtve ruke“, tj. sa crkvenih posjeda.⁶³ Plenča ističe: „(..) agrarna reforma u Kninskoj krajini sprovodila se do zla boga slabo i nadasve sporo.“ A prema Desničinu rukopisu kaže: „(..) od 1.608 podnesenih zahtjeva do konca 1931. godine bile su riješene svega 93 molbe.“⁶⁴

Međutim, unatoč pokušajima, nisam uspio doći do toga rukopisa. Stoga ću se u ovom radu osvrnuti na Desničinu radove o agrarnom pitanju koje je objavljivao u listovima i časopisima.

„AGRARNA REFORMA I DALMATINSKO KMETSKO PITANJE“

U svojoj raspravi „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, koju čini pet novinskih nastavaka, Desnica na početku navodi da se među mnogim krupnim i bitnim pitanjima koje „mlada država“ ima rješavati „ističe (...) agrarna reforma kao najkrupnije i najžurnije“. Zalaže se da se to pitanje „što dublje i što ozbiljnije prouči“, smatrajući manjim grijehom „odgoditi rješenje nego riješiti naopako“.⁶⁵ Dodaje da „samo dogmatizam

⁶² D. PLENČA, *Kninska ratna vremena*, 139.

⁶³ *Isto*, 140.

⁶⁴ *Isto*, 141.

⁶⁵ Uroš DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 3, 10. 5. 1920., 1–2 (103–104); br. 4, 17. 5. 1920., 1–2 (105–106); br. 5, 24. 5. 1920., 1–2 i 4 (107–108 i 110); br. 6, 31. 5. 1920., 1 (111), 2–3 (112); br. 7, 7. 6. 1920., 1–2 (113–114). Budući da *Narodni list* iz 1920. uopće nije tiskarski paginiran, ovdje se koristi

izvjesnih političkih i socijalnih struja“, isticanjem agrarne reforme u prvi plan, ne vidi da time novu državu dovodi u opasnost. Podsjećajući na poruku Regenta u kojoj je istaknuta „žurna potreba agrarne reforme“ i to „odstupom od uobičajene ustavne prakse“, čime je ovaj opravdao „uputu“ na koji način i u kojemu pravcu agrarna reforma mora biti riješena, Desnica izražava mišljenje da je takav stav mladog regenta i njegovih savjetnika nastao pri „uzbuđenosti i dezorijentaciji“ prvih dana nakon oslobođenja, kada političari nisu pokazali „gipkost duha“, nužnu „da spoznadu opasnost revolucionarnog rješavanja društvenih problema“. ⁶⁶ U vrijeme kada je Desnica objavio svoju raspravu o agrarnoj reformi već je bilo prošlo šesnaest mjeseci od Aleksandrove izjave – Desnica dosljedno piše „poruke“ – a umjesto središnjosti u državi, tvrdi, vidi se „čitav niz novih pogriješaka“. Mišljenja je da agrarna reforma kao državna potreba, savjesno proučena i „lišena stranačkog karaktera“ i s pravednom podjelom agrarnog bogatstva, u zgodno vrijeme „može da zagrije svakog“ i da pridobije „sve društvene redove“ (tj. slojeve). Ali, ističe autor, agrarna reforma „kao monopol jedne stranke, kao prvi korak k socijalnoj revoluciji“ može uroditi nesrećom. Navodi kako vidi i priznaje potrebu agrarne reforme, ali želi izbjeći svako „prenaglivanje“ i diletantizam. Želi nadasve reformu kao plod zrelog proučavanja prilika na cjelokupnom državnom teritoriju i „prosuđivanja svih posljedica na ekonomskom, socijalnom, pravnom i kulturnom polju“. ⁶⁷

U II. nastavku ove svoje rasprave već u prvoj rečenici navodi da bi agrarna reforma, ⁶⁸ kada se odnosi na krajeve koji su bili dio Austro-Ugarske, imala urediti tri odnosa („odnošaja“, prema Desnici): (1.) bosanski agrarni odnos, (2.) hrvatski latifundiji i (3.) kmet-ski odnos u Dalmaciji. ⁶⁹ Dok su agrarni odnosi u Bosni rezultat političkog razvoja, dok je „hrvatski latifundij“ vezan uz postanak i razvoj hrvatskog plemstva, dotle kmet-ski odnosi u Dalmaciji nisu plod političkih prilika nego rezultat „jedne agrarne potrebe“ koja se „osjetila“ u Dalmaciji, u cijeloj mletačkoj oblasti, u svim talijanskim državicama pa i u nekim krajevima njemačkoga državnog područja. Dakle, takvi odnosi nisu poznati samo u Dalmaciji. Desnica tvrdi da bi težnje za agrarnom reformom, ukorijenjene u „urođenom nagonu k' slobodi“ i u težnji za ukidanjem „stare društvene nejednakosti i ekonomske zavisnosti“, mogle posve mirno da „mimoide dalmatinski kmet-ski odnošaj“ i to zato što kmet-ski odnosi u Dalmaciji, prema autoru, sa starim oblicima nejednakosti i podčinjenosti nemaju „ništa općega ni u postanku, ni u sadržaju, ni u posljedicama“. Dakle, razlike između bosanskih, hrvatskih i dalmatinskih odnosa – ističe Desnica – brojne su i velike te je nemoguće „jednolično uređenje tih pitanja“.

Rješavati jednako agrarno pitanje begova i raje (bosanski odnosi), hrvatskih latifundija i kmet-sko pitanje u Dalmaciji „bilo bi isto toliko opravdano“ kao kad bi se ustavnim reformom htjelo ujedno reformirati i bračno pravo, smatra autor. ⁷⁰ U usporedbi s latifundijama

dvostruka numeracija. Ona je s jedne strane logička, tj. odnosi se na stranice novina, a s druge strane, referirajući na oznake običnom olovkom na primjercima pohranjenima u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu, označava listove.

⁶⁶ U. DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmet-sko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 3, 10. 5. 1920., 104.

⁶⁷ *Isto*.

⁶⁸ U. DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmet-sko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 4, 17. 5. 1920., 105.

⁶⁹ Bosanski agrarni odnosi za austrijske uprave obrađeni su u: Hamdija KAPIDŽIĆ, „Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 19/1970. – 1971., 71–96.

⁷⁰ O begovskim posjedima zemalja u BiH vidjeti: Husnija KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.* (www.academia.edu/3516146). Krajem 1918. godine bilo je u BiH oko 130 000 „seoskih obitelji

i beglukom ekonomska se vrijednost dalmatinske kmetije svodi „na lulu duhana“. Kad bi se kmetsko pitanje riješilo na najradikalniji način – oduzimanjem vlasnicima prava i odštete, raspodjelom svih kmetskih zemalja među kmetovima – tada država, narodna ekonomija i narodno bogatstvo te „trgovina, izvoz itd.“ ne bi imali koristi niti koliko može „vrijediti artija na kojoj će reforma biti napisana“. Prema Desnici, „(h)iljadak ektara oranice i livade, stotinjak hiljade panja loze i stupova (stabala – opaska Š. P.) maslina“ prešlo bi iz jednog privatnog vlasništva u drugo privatno vlasništvo i to bi bio sav rezultat reforme. Stoga „nacionalno-ekonomski faktor“ treba izbrisati iz faktora koji pravdaju reformu kmetije, jer, navodi Desnica dalje, „kmetija nije ostatak feudalstva već slobodan ugovor građansko-pravne prirode“.⁷¹

U Dalmaciji nije riječ o dvije vrste građana, tj. o kmetu koji radi i o gospodaru koji uživa plodove tuđeg rada, nego o čisto građansko-pravnom ugovoru. Taj privatno-pravni ugovor u Dalmaciji nastaje i prestaje „iz slobodne volje ugovaralaca“ kao bilo koji drugi ugovor iz područja privatnog prava. Ponavljajući da „privatno-pravna priroda kmetskog odnošaja“ isključuje prigovor „da kmet ne uživa cio plod svog rada i da dio tog ploda uživa gospodar, koji ne radi“, odnosno, nasuprot tome, „poprima onaj opći ekonomski značaj, koji mu podaje *Marksova teorija o višku vrijednosti i o profitu*“ (podvukao Š. P.).⁷² Ukoliko se na tome inzistira, onda se mora iskreno, konzekventno i bez izmotavanja priznati, naglašava Desnica, „primjenjivost ove Marxove nauke na sva ekonomska područja, ili da je ne priznamo nigdje, pa ni na području kmetskog odnošaja“:

Ako mi priznamo samo „rad“ kao opravdani izvor bogatstva a osporimo „kapitalu“ ekonomsku funkciju izbacivanja rente, onda mi moramo da reformujemo ne samo kmetski odnošaj u Dalmaciji, već sve osnove našeg ekonomskog života, mi moramo da sav prihod industrijskih, fabričnih preduzeća porazdijelimo među same fabrične radnike a da oduzmemo vlasnicima fabrika svaku korist, mi moramo da samim radnicima rudnika damo prihod od rude, mi moramo da samim željezničarima damo prihod od željeznica, mi moramo da pogodimo „parasitizam“ vlasnika rudnika i željeznica, pa makar to bila i sama država, u jednakoj mjeri kao što bi htjeli da agrarnom reformom pogodimo vlasnike zemalja, mi moramo, ukratko, da oduzmemo kapitalu svaku rentovnu sposobnost i da priznamo samo radu opravdanost na stvaranje bogatstva a u daljem logičnom i dosljednom provagjanju ovoga načela, mi moramo da se ne zaustavimo ni pred njegovom skrajnjom i najlogičnijom posljedicom, pred ukidanjem privatne svojine.

Ako mi na ovaj korak nijesmo riješeni, ako mi odbjegavamo od ove nauke, onda ne smijemo da je primjenimo ni na kmetski odnošaj i da od nje napravimo argumenat proti tom odnošaju, već moramo da u kapitalu gledamo, po buržoaskoj doktrini, jedan opravdani izvor bogatstva pa da dozvolimo i u agrarnim odnosima, kao što to dozvoljujemo u industrijskim, kooperaciju kapitala t.j. svojine zemlje sa radom t. j. sa kmetskim obragjivanjem te zemlje.⁷³

u kmetskom položaju“, što je nešto manje od polovice „seljačkog življa“ i gdje je riječ o „specifičnom ostatku“ orijentalnog feudalizma. Pa ipak, kmetovima je priznato – u toj novoj jugoslavenskoj državi – formalno pravo vlasništva na 751 000 ha. Vidjeti: Stipe ŠUVAR, *Sociologija sela*, sv. 1, 356.

⁷¹ U. DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 4, 17. 5. 1920., 105.

⁷² U. DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 5, 24. 5. 1920., 107. Usput, današnji zainteresirani čitatelj o Marksovoj teoriji viška vrijednosti može se informirati u trosveščanoj knjizi *Teorije o višku vrijednosti* (Beograd 1978.) ili u bilo kojem izdanju četvrtog toma *Kapitala*.

⁷³ U. DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 6, 31. 5. 1920., 111.

Desnica smatra da bi bilo „vrlo opasno“ pokušati primijeniti rješenje kmetskog pitanja koje bi se ogriješilo o „vladajući pravni poredak i koje bi, usvoivši najistaknutiju socijalističku teoriju, imalo izraziti pečat revolucionarnog sredstva“ i time otvorilo vrata eksperimentima za koje se ne zna gdje bi se zaustavili, kao što se nije znalo gdje će završiti ruski pokret 1917. Pa ipak, Desnica je uvjeren da kmetsko pitanje i u Dalmaciji treba reformirati, inzistirajući na njegovim različitostima u pojedinim krajevima Dalmacije: „Današnji dubrovački kolonski odnošaj, splitsko težaštvo, kmetski odnošaj na dalmatinskim ostrvima i kotarska kmetija nemaju zbilja ništa zajedničkog...“ Naglašava da u Kotarima stupanj ekonomske zavisnosti kmeta od gospodara „dolazi gotovo do nule“. Štoviše, prema Desnici, kmet „vuče korist višu nego je tekuća cijena“ njegova uloženog rada. Stoga on smatra da bi se mlada država teško mogla opravdati „od prijekora“ da rješavanje pitanja obligatornim otkupom upotrebljava „bolševički moral i bolševičke metode“.

U IV. nastavku ovog članka iznosi na dva primjera da potrica (tj. poljska šteta) na kmetkim zemljama ne oštećuje kmeta nego gospodara, kojemu inače pripada trećina (npr. zobi, pšenice i sl.). Isto tako pastiri za ljetnih noći u Kotarima peku kukuruze, a pred zoru se posluže rosnim grozdovima iz vinograda te je zbog toga prinos i za „kmeta i za gospodara i to primjetno manj(i)“. Dodaje da se kmet s ukućanima kroz ta dva mjeseca hrani dok gospodar nema koristi izuzev „romantičnosti pastirskih vatara u lijepim ljetnim noćima“.

Svi ti argumenti idu u prilog njegovoj osnovnoj tezi da je odnos kmeta i gospodara stvar ugovora privatno-pravne naravi i da to isključuje mogućnost stjecanja prava seljaka na gospodareve zemlje. Razrješenje tih odnosa on vidi u „općim načelima građanskog prava o prestajanju ugovora“.⁷⁴

Zadržavajući se na zdravstvenim problemima stanovništva Ravnih kotara, posebno na fizičkoj degeneraciji dijela ljudi, iznosi svoje mišljenje o tome što su glavni uzroci „tjelesnog i duševnog propadanja četverostruke prirode“: (1.) „jaka, davna, opća malarična zaraza; (2.) „neizbrojne seoske krčme“; (3.) „česti saobraćaj s gradom“ i „usisavanje svih loših strana gradskog života“ i (4.) „vjekovna zapuštenost od strane mletačkih i austrijskih vlada“. Da bi te svoje tvrdnje što jasnije ilustrirao, on navodi: „Od Zadra pa do sela, gdje je pisac ove rasprave odrastao (Islam Grčki – op. Š. P.) vodi put od 29 kilometara a na tom putu čovjek može da nabroji 21 krčmu!“⁷⁵ U V., završnom nastavku, Desnica konstatira da nije agrarna reforma ono što kotarskom narodu treba, „jer on ima izobilja i zemlje i hljeba i vina, nije vlasnik njegov zlotvor (...) njemu treba zdravlja, prosvjete, trezvenosti i radinosti“.⁷⁶

Iz ovih pet nastavaka rasprave objavljene u *Narodnom listu* (1920.) vidljivo je da autor bira argumente koji idu u prilog njegovim svjetonazorskim uvjerenjima i veleposjedničkim interesima. Desnica je za agrarnu reformu nakon što se ta problematika pomno i dobro prouči, čime se njezino provođenje očito nužno odgađa. Za podjelu je zemlje seljacima, ali pod uvjetom da se tvornice, željeznica, rudnici itd. također predaju radnicima, u skladu s

⁷⁴ U. DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 4, 17. 5. 1920., 1–2 (105–106).

⁷⁵ U. DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 6, 31. 5. 1920., 112.

⁷⁶ U. DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 7, 7. 6. 1920., 1–2 (113–114).

marksističkom ideologijom. Dakle, traži da se u državnoj politici prema radu, kapitalu i profitu bude dosljedan. Uočljivo je pa i iznenađujuće koliko je Desnica bio dobro upoznat s osnovnim shvaćanjima klasika marksizma. Vjerojatno ih je proučavao za vrijeme studija prava u Beču, a možda i kasnije.

Nema govora o tome da bi bio marksist. Bio je očito svjestan, potpuno svjestan revolucionarnih gibanja među seljaštvom i u društvu općenito krajem i nakon Prvoga svjetskog rata. Stoga se nije ustručavao javno upozoravati i regenta Aleksandra na potrebnu suzdržanost prema agrarnoj reformi u Dalmaciji, gdje se nova državna vlast u njoj tada nije bila ni stabilizirala.

„AGRARNI ODNOSI U DALMACIJI“

Ovaj je rad Desnica objavio u tri nastavka u beogradskom *Novom životu*.⁷⁷ Raspravu započinje tako što zamjera, navodeći *Prethodne odredbe* za pripremu agrarne reforme, što se s odjeljkom „Raskidanje kolonatskog odnosa“ predmet proširio i na ostale kmetstvu slične odnose. Bez ustezanja tvrdi da je to mogao napisati samo netko tko ne poznaje dalmatinske agrarne odnose, ali i da je tekst zakona inače nejasan i neprecizan te da ostavlja široko polje za arbitriranje administrativne vlasti o tome „koji je odnos sličan kmetstvu“ i koji se odnos treba raskinuti.

Podsjetio je na činjenicu da je Austrija, zagospodarivši Dalmacijom, ostavila nedernutima agrarne odnose kakvi su postojali pod Dubrovačkom i Mletačkom Republikom sve do „revolucionarne godine 1848.“. Iako je rasterećenje zemljišta i ukidanje osobne zavisnosti provedeno u Monarhiji iduće godine,⁷⁸ Dalmacija je ostala izuzetak, „radi osobitih odnosa, koji tamo postoje i koje treba pobliže proučiti do jednog naročitog pretresa koji će se što skorije obaviti“.⁷⁹

Taj naročiti „pretres“ čekao se – ističe Desnica – nevjerojatno dugo. Naposljedku se zakonom iz 1878. godine ukinulo kulučenje na području bivše Dubrovačke Republike, a u ostaloj Dalmaciji mogli su se agrarni odnosi razrješavati samo putem „fakultativnog sporazuma“. Opće ukidanje nije dolazilo u obzir zbog gospodarskih posljedica i nemogućnosti jednoličnog normiranja. Desnica je i dalje mišljenja da se pravna priroda agrarnih odnosa u Dalmaciji zbog njihove raznolikosti ne može odrediti općim pravilom. Dodaje da izraz „kmet“ u Dalmaciji ne odgovara uobičajenom pojmu kmeta jer se u dnevnoj komunikaciji odnosi na „svakog obrađivača tuđih zemalja“.⁸⁰

⁷⁷ Uroš DESNICA, „Agrarni odnosi u Dalmaciji“, *Novi život* (Beograd), br. 8, 18. 2. 1922., 244–250; br. 9, 25. 2. 1922., 277–280; br. 10, 4. 3. 1922., 309–314.

⁷⁸ Rasterećenje zemljišta počinje u Austriji carskim patentom od 7. rujna 1848., a osobna zavisnost je ukinuta 4. ožujka 1849.

⁷⁹ Paragraf 35 patenta od 4. ožujka 1849. opravdava taj izuzetak upravo na način kako to i citira U. Desnica.

⁸⁰ Uroš DESNICA, „Agrarni odnosi u Dalmaciji“, *Novi život* (Beograd), br. 10, 4. 3. 1922., 313.

„IZ ZLA RADA DOBAR NAUK“

U ovom tekstu Desnica konstatira kako je – poslije trogodišnjeg naprezanja – Ministarstvo za agrarnu reformu ipak donijelo *Osnovu zakona o sređenju agrarnih odnosa u Dalmaciji*. Mišljenja je da „lakoumno“ i „neodgovorno“ novinstvo „golica ‘nove i napredne’ ideje“, stvarajući klimu u kojoj se sa simpatijama prati borbu „uvrijeđenih i poniženih“, dočim vlade i ministri ne vide „nizbrdicu, kojom je krenulo agrarno pitanje“.⁸¹ I u ovom prilogu navodi kako zakonodavac stvara izraz o „kmetstvu sličnim odnosima“, a da nije objasnio što to znači. Obmanuti zemljoradnici „povrjeđuju dvije najsretnije ustanove građanskog prava“: neprovedivost ugovora i neprikosnovenost vlasništva. Ističe da se u Dalmaciji mogu samo promijeniti uloge, tj. da današnji vlasnici postanu proleter, a težaci novi vlasnici, ali se – smatra – u pokrajini ne može ukinuti „vjekovni oblik agrarne ekonomije“.

„NOVE MISLI O AGRARNOJ REFORMI“

U ovom članku Desnica ističe da je problemu agrarne reforme uvijek pristupao striktno s pravnog gledišta jer je to nezaobilazan pristup, premda jednako tako i jednostavan.⁸² Što se pojednostavlivanja tiče, „dio krivice“, kaže, snose i naši zemljoradnici kao pojedinci, kao i njihova stranka jer nisu „nikada htjeli ili znali da zagaze u borbu ideja“ te iznosi uvjerljive argumente koji bi mogli obesnažiti „pravne i ekonomske argumente, kojima je operisala buržoazija“. Ovim člankom želi upoznati javnost s argumentima viših intelektualnih krugova u prilog agrarne reforme. Kreće od teze da reforma ne mora uvijek značiti nešto bolje jer ta riječ pretpostavlja „nešto naglo i bolno“. Drugim riječima, kad se nešto reformira uvijek „nekome pucaju kosti“ i to neovisno o tomu donose li se reforme zakonom ili revolucijom. Navodeći primjere Lutherove reforme, reformi Petra Velikog, Josipa II., francuskog Konventa i ruskih sovjeta, dokazuje da je opća karakteristika svih tih reformi „pucanje kostiju“ pa će biti nemoguće da se bez te posljedice ostvari agrarna reforma u Dalmaciji. Kako neprovedivost vlasništva i obaveznost ugovora spadaju u „starovremena“ načela, ne mora se praviti razlika „među kmetstvom, kolonatom, težaštinom i zakupom“ pa dosljedno tome mora prestati i „svaka razlika u visini otkupnine“. Prema tome, ne treba praviti razliku između poljoprivrednog i građevinskog zemljišta ili „tupinskih polja“ jer se i ona mogu barem 50% oduzeti. Jasno, članak je napisan u satiričkoj formi.

„AGRARNA POLITIKA RADIKALNE STRANKE“

Članak počinje konstatacijom da komisija koju je imenovao Pavle Radić proučava na licu mjesta agrarno pitanje u Dalmaciji. Podsjeća da jedna stranka koja sebe inače naziva „klasnom seljačkom strankom“, ističući opreku spram gospode, preuzima vođenje agrarne politike. Desnica očito misli na Hrvatsku seljačku stranku, koju u istom tekstu izriješkom i

⁸¹ Uroš DESNICA, „Iz zla rada dobar nauk“, *Novo doba* (Split), br. 134, 14. 6. 1922., 1.

⁸² Uroš DESNICA, „Nove misli o agrarnoj reformi“, *Novo doba* (Split), br. 166, 25. 7. 1922., 1.

spominje kao i dr. Stjepana Radića. Potom se osvrće na izlaganje predsjednika spomenute Komisije i potpredsjednika HSS-a Josipa Predavca. U nastavku, nasuprot njima, tumači agrarnu politiku Narodne radikalne stranke. Članak je objavljen kao kritika agrarne politike HSS-a sa ciljem da afirmira vlastitu, radikalsku agrarnu politiku.⁸³

„JEDAN PRILOG RJEŠENJU AGRARNIH ODNOSA U DALMACIJI“

Članak je napisan povodom rada Komisije za izradu zakonske osnove o likvidaciji agrarnih odnosa u Dalmaciji, a uoči upućivanja tog dokumenta u proceduru u Narodnu skupštinu. Autor se kritički osvrće na zakonsku osnovu prema kojoj odštetu za (1.) kmetske odnose, kmetstvu slične i kolonatske treba platiti država; (2.) sve druge odnose odštetu trebaju platiti oni zemljoradnici koji dobivaju zemlju. Desnica je uvjeren da seljak to nije u stanju platiti. Nabraja 10 točaka načela na temelju kojih bi se spomenuti problemi mogli riješiti (zajam, banka, kamate 1–2% itd.).⁸⁴

„O NAJNOVIJEM AGRARNOM PROJEKTU ZA DALMACIJU“

Ističe da se ni u najnovijoj *Osnovi agrarnog zakona za Dalmaciju* „ne određuje ništa za podkmetske, podkolonatske, podtežačke i podzakupne ugovore i da se ništa ne kaže za vrlo brojne odnose u Zadarskoj pograničnoj zoni“ (vlasnik jugoslavenski, a težak talijanski građanin). Kao pravnik prigovara „narodskim“ formulacijama u Osnovi („recimo“, „metnimo reći“).⁸⁵ Izračunavajući odštetu, smatra da će vlasnici dobiti malo i zaključuje da je riječ o donošenju „pljačkaškog zakona“ u odnosu na vlasnike – zemljoposjednike.

„O AGRARNOM PITANJU U DALMACIJI“

Desnica nije uživao nepodijeljenu podršku među dalmatinskim radikalima za svoje stavove o agrarnoj reformi. U splitskoj *Državi* – i to na prvoj stranici – objavljen je članak „Audiatur et altera pars“ u kojemu se kritički odgovara na Desničin prilog o najnovijem projektu agrarnog zakona za Dalmaciju.⁸⁶ Kritičar napominje da agrarno pitanje ima dva aspekta – socijalni i ekonomski – te ističe da u Dalmaciji postoje „dva društvena reda“, „dvije velike grupe: seljaka i građana“, dakako, izuzevši „kržljave ostatke starog mletačkog plemstva“. Kritičar argumentira da je „naš seljak“ u novoj državi dobio uglavnom politička prava, ali „ekonomski je za njega malo učinjeno“, u čemu vidi „tumačenje onih nekih pojava, iz kojih bi površni sociolog“ mogao izvesti tvrdnju o nerazvijenoj narodnoj i državnog svijesti seljaka, „o lakoći, kojom se povodi za komunističkom zarazom“. Upravo zato, ističe Desničin kritičar, novi agrarni projekt stoji na stajalištu da zemlju treba otkupiti i dati se-

⁸³ Uroš DESNICA, „Agrarna politika Radikalne stranke“, *Država* (Split), br. 199, 27. 3. 1926., 1.

⁸⁴ Uroš DESNICA, „Jedan prilog rješenja agrarnih odnosa u Dalmaciji“, *Država* (Split), br. 337, 2. 11. 1927., 3.

⁸⁵ Uroš DESNICA, „O najnovijem agrarnom projektu za Dalmaciju“, *Država* (Split), br. 390, 9. 6. 1928., 1

⁸⁶ „Audiatur et altera pars“, *Država* (Split), br. 392, 16. 7. 1928., 1.

Sl. 2. U Velikoj avliji u Kuli Jankovića 1930-ih, na posjedu Uroša Desnice

ljaku. Tradicionalni patriotizam dalmatinske buržoazije obavezuje je da pored uma i rada za dobro otadžbine dade i „svoje imetke“.

Desnica replicira na ovu kritiku u obliku pisma upućenog Uredništvu *Države*. Ovo ga je objavilo s Desničinom fotografijom i to na prvoj stranici.

Prigodom skupštinske rasprave o dalmatinskom agraru, Miloš Tupanjanin se osvrnuo na njegovo izlaganje u Radikalskom poslaničkom klubu i predbacio mu da je feudalac, latifundista, nasljednik Nikolića i Jankovića. Izrazio se slično kao i Svetozar Pribičević. Desnica odgovara da posjeduje „jednu polovinu imanja koje tačno iznosi hektara 275, ara 56 i kv.m. 35. (...) Ja lično imam nepunih 138 hektara zemlje. To je moj latifundij. To sam naslijedio od svog oca Vladimira, rodom iz Srba u Lici“. Obznanjuje i svoj katastarski prihod, 870 forinti i 78 para godišnje. Njegov je otac imanje stekao 1878. godine kupoprodajnim ugovorom nakon što je pokrio velike dugove i dodaje da to imanje nikada nije bilo feud. Desnica stavlja svojim kritičarima na raspolaganje dokumente o tome, izražavajući nadu da se više neće ponoviti slične tvrdnje. Dodaje još da njegovo imanje „neće doći pod udar agrarnog zakona za Dalmaciju, zato što ono pre toga dolazi pod udar opšteg zakona o velikim posedima koji za Dalmaciju određuje maksimum od 50 hektara“. Smatra da se on nema čega bojati ni čemu nadati od likvidacije agrarnih odnosa u Dalmaciji, te da su njegovi stavovi o dalmatinskom agraru rezultat tridesetogodišnjeg proučavanja agrarnog pitanja.⁸⁷

⁸⁷ Uroš DESNICA, „O agrarnom pitanju u Dalmaciji“, *Vreme* (Beograd), br. 2499, 6. 12. 1928., 1.

„POJAM TRAJNOSTI U DALMATINSKOM AGRARU“

U *Mjesečniku Pravničkoga društva u Zagrebu*, u travnju 1931., Desnica pobija stavove dr. I. Buljana, iznesene u broju za siječanj i veljaču istog časopisa.⁸⁸ Prema Desnici, za primjenu Zakona o dalmatinskom agraru bilo je potrebno da se neka pitanja „prethodno teorijski pretresu“. Inače, izrazio je zahvalnost dr. Buljanu, sucu Okružnog suda u Splitu, što je otvorio „raspravljanje“ o tom problemu, ali odmah i dodao da se ne slaže ni s njegovom argumentacijom, kao ni sa zaključcima članka.

Navodeći oprečnost Naredbe sa Zakonom, u članku se tvrdi – prepričava Desnica Buljana – „da Zakon traži od svih odnosa, koje hoće da razriješi, troje i to: (1.) da vlasnik nije sam zemlju obrađivao; (2.) da ju je obrađivao i uživao težak i (3.) da je to težanje trajalo najmanje trideset godina od stupanja na snagu Zakona ...“.⁸⁹ Desnica smatra da su se u Buljanovu članku „potkrale dvije vrlo krupne netočnosti“: „Zakon ne traži samo *da je zemlju obrađivao i uživao težak*, (nego i) *da je zemlju vlasnik dao drugome, pod raznim uslovima na trajno obrađivanje i uživanje*.“⁹⁰ Druga je netočnost, ističe Desnica, u tumačenju pojma trajnosti, tj. *da je trajan odnos onda, ako je zemlja u rukama obrađivača najmanje 30 godina*. U oba su slučaja kurzivi Desničini. Njemu, dakako, odgovara da je to „nešto sasvim različno“ od onoga što tvrdi alineja paragrafa 3. I dok je prethodnu „netočnost“ apsolvirao s jednom rečenicom, zadržao se na pojmu trajnosti: „Trajnost je kvalitativna a tridesettrogodišnje je obrađivanje vremenska pretpostavka razrješenja.“⁹¹ Zakon ne kaže što se podrazumijeva pod trajnošću odnosa, ali Naredba donekle popunjava taj nedostatak. I to samo donekle jer ne daje „pozitivnu definiciju pojma trajnosti“, nego samo izuzima iz „toga pojma jedan red odnosa“. Desnica zaključuje polemiku konstatacijom da „kada zakon ne definira pojam trajnosti nikakva definicija toga pojma ne može da bude protivna zakonu“.⁹²

5. UMJESTO ZAKLJUČKA

Zdenka Šimončić-Bobetko svoju studiju zaključuje riječima da je gotovo četiri petine stanovnika Dalmacije bilo iskorištavano na temelju feudalnih agrarnih odnosa. Uz političke razloge neposredno po završetku Prvoga svjetskog rata, kao što je bila talijanska okupacija dijela teritorija, agrarni odnosi bili su „uzrok snažnih potresa u dalmatinskom društvu“. Međutim, razrješenje agrarnog pitanja i ostvarivanje agrarne reforme „sprečavali su i bogati zemljoposjednici, koji su bili režimski orijentirani, uglavnom dalmatinski radikali“.⁹³ Dušan Plenča još je eksplicitniji u duhu vremena u kojem je napisao svoju knjigu: „Narodna radikalna stanka zbog svoje desničarske doktrine, monarhističke orijentacije i velikosrpske

⁸⁸ Uroš DESNICA, „Pojam trajnosti u dalmatinskom agraru“, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 57/1931., br. 4–5, 168–170.

⁸⁹ *Isto*, 168.

⁹⁰ *Isto*, 169.

⁹¹ *Isto*.

⁹² *Isto*.

⁹³ Vidjeti „Zaključak“ u: Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarno pitanje u Dalmaciji*, 138–139.

konceptije (...) izgubila je simpatije hrvatskih narodnih masa u Dalmaciji, tako da će se ona ubuduće uglavnom oslanjati na jugoslavenske nacionaliste i na srpsku buržoaziju“ u Kninskoj krajini, Bukovici i Ravnim kotarima.⁹⁴ Prema Plenči, zbog teškog socijalno-ekonomskog u Sjevernoj Dalmaciji radikalne vođe nastojale su razviti stranačku politiku i na socijalnim osnovama. U tom kontekstu treba sagledavati i stav Okružnog odbora Narodne radikalne stranke Splitske oblasti iz 1927. godine da otvori dva gospodarska problema: (1.) zahtjev za rješanjem agrarnog pitanja u Dalmaciji i (2.) zahtjev za nacionalizacijom talijanskih firmi rudnika „Monte Promina“ – Siverić i tvornice „Sulfid“.⁹⁵ Učinci su bili krajnje ograničeni i kontradiktorni.

Agrarno pitanje u Dalmaciji bilo je objektivno zamršenije i kompliciranije od 1918. do 1941. nego u ostalim hrvatskim krajevima. Položaj seljaštva je i zbog prirodnih, gospodarskih, političkih i drugih uvjeta također bio otežan. Složenije i agrarno i seljačko pitanje u Dalmaciji dijelom je to bilo i zbog nasljeđa iz vremena Austro-Ugarske, u kojoj su provedene reforme koje nisu vrijedile za područje Dalmacije. I u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba odnosno u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, Dalmacija je bila izuzeta iz agrarne reforme i likvidacije agrarnih odnosa, što se inače ostvarivalo na tlu nekadašnje Banske Hrvatske sve do početka 1930-ih godina. Pa i tada je bila ostvarivana „do zla boga“ loše, sporo i neodgovorno. Drugi svjetski rat dočekala je Dalmacija s preko 41 000 neriješenih agrarnih zahtjeva.

U tom okviru djelovao je i dr. Uroš Desnica, pravnik, odvjetnik, političar, poslanik, senator, posjednik i publicist, ali i veleposjednik. Iznijeli smo ukratko sadržaj njegovih radova o agrarnom pitanju objavljenih u listovima i časopisima. Kao pravnik i odvjetnik nesumnjivo je vješto branio svoje stavove i naročito zemljoposjedničke interese. Bilo bi zanimljivo istražiti koliko je njegovo utjecajno članstvo u Radikalnoj stranci utjecalo na njegove stavove o dalmatinskom agraru, kao i koliko su pak njegovi prijedlozi utjecali na politiku Radikalne stranke općenito, a u agrarnom pitanju posebno. (Na momente u njegovim tekstovima zaiskre lijepi elementi pripovjedačkog stila i plastičnog opisa npr. mentaliteta Kotarca i Bukovčanca, svakodnevice Kotarca i njegovih slavljenja, feštovanja i sl., tako da je njegov sin Vladan svoj literarni talent doista mogao dijelom naslijediti od oca Uroša.)

U svakom slučaju, dr. Uroš Desnica je dao značajan doprinos javnim raspravama o agrarnom pitanju u Dalmaciji, o ključnim problemima njegova rješavanja, neovisno o interesima koji su ga sve motivirali.

⁹⁴ D. PLENČA, *Kninska ratna vremena*, 108–109.

⁹⁵ *Isto*, 117.

ON THE AGRARIAN QUESTION IN DALMATIA AND THE WORKS OF DR. UROŠ DESNICA

The notions of peasant and agrarian question, although interrelated, are not completely identical and are explained in this paper. Then we briefly sketch a social and historical overview of the agrarian question in Dalmatia. Although it had appeared in its modern form with the advent of capitalism, the agrarian question has a long history stretching from ancient times (Greece and Rome). There were three forms of land ownership in 19th century Dalmatia: 1) peasant ownership, 2) land owned by great landowners, and 3) common land, used collectively (such as village pasture). In Dalmatia there were three forms of relations between the owners and the tillers of the land: 1) colonate or manorialism, 2) lival, and 3) serfdom. The Government of Dalmatia tried to solve the agrarian question in 1918, and regent Alexander gave his contribution in the beginning of 1919 with his “proclamation”. One year later the peasants reminded Alexander of his promise and asked for a solution to the agrarian question in Dalmatia. The Law for liquidating agrarian relations on the territory of the former province Dalmatia was enacted in 1930. The second part of this paper will look into the treatment of the Dalmatian agrarian question in the works of Uroš Desnica. A lawyer and parliamentarian, Desnica relatively intensively and continuously dealt with the issue in the journals: *Novi list*, *Novi život*, *Novo doba*, *Država*, *Vreme*, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu* (Lawyers’ society journal in Zagreb) and elsewhere. Desnica gave new proposals on the agrarian reform in the Split daily *Novo doba* (1922) and he wrote on agrarian relations in *Novi život* (also in 1922). He explained the agrarian policy of the Radical Party in *Država* (1926), and an article proposing a solution to the agrarian problem in Dalmatia was also published in the *Država* (1927). In the journal *Vreme* (1928) Desnica wrote that he did not own a latifundia and that he owned 138 hectares of land. Again in the Split *Država* (1928) he wrote of the latest government attempt, sixth in a row, to legislate an agrarian law for Dalmatia, commenting the basis for the law, saying that nothing limited the “sub-serf, sub-colonate, sub-manorial and sub-letting agreements and that nothing was said of the many relations in the Zadar border zone...” As the law was passed in 1930, Uroš Desnica interpreted the notion of permanence in the Dalmatian Agrarian Law in the journal *Mjesečnik* (1931).

Keywords: agrarian question, Dalmatia, Dr. Uroš Desnica, agrarian relations, peasant question

Izvori

- Uroš DESNICA, „Agrarni odnosi u Dalmaciji“, *Novi život* (Beograd), br. 8, 18. 2. 1922., 244–250; br. 9, 25. 2. 1922., 277–280; br. 10, 4. 3. 1922., 309–314.
- Uroš DESNICA, „Agrarna politika Radikalne stranke“, *Država* (Split), br. 199, 27. 3. 1926., 1.
- Uroš DESNICA, „Agrarna reforma i dalmatinsko kmetsko pitanje“, *Narodni list* (Zadar), br. 3, 10. 5. 1920., 1–2 (103–104); br. 4, 17. 5. 1920., 1–2 (105–106); br. 5, 24. 5. 1920., 1–2 i 4 (107–108 i 110); br. 6, 31. 5. 1920., 1 (111), 2–3 (112); br. 7, 7. 6. 1920., 1–2 (113–114).
- Uroš DESNICA, „Iz zla rada dobar nauk“, *Novo doba* (Split), br. 134, 14. 6. 1922., 1.
- Uroš DESNICA, „Jedan prilog rješenja agrarnih odnosa u Dalmaciji“, *Država* (Split), br. 337, 2. 11. 1927., 3.

- Uroš DESNICA, „Nove misli o agrarnoj reformi“, *Novo doba* (Split), br. 166, 25. 7. 1922., 1.
- Uroš DESNICA, „O agrarnom pitanju u Dalmaciji“, *Vreme* (Beograd), br. 2499, 6. 12. 1928., 1.
- Uroš DESNICA, „O najnovijem agrarnom projektu za Dalmaciju“, *Država* (Split), br. 390, 9. 6. 1928., 1.
- Uroš DESNICA, „Pojam trajnosti u dalmatinskom agraru“, *Mjesečnik Pravnikačkoga društva u Zagrebu*, 57/1931., br. 4–5, 168–170.
- [?], „Audiatur et altera pars“, *Država* (Split), br. 392, 16. 7. 1928., 1.
- Službene novine*, br. 11, 27. 2. 1919.; br. 254, 5. 11. 1930.; br. 279, 4. 12. 1930.; br. 58, 14. 3. 1931.; br. 74, 1. 4. 1934.; br. 174, 30. 7. 1935.

Literatura

- Ivan CIFRIĆ, „Agrarno i seljačko pitanje u teoriji i praksi naše Partije“, 1. dio, *Naše teme*, 19/1975., br. 3, 403–426.
- Ivan CIFRIĆ, *Revolucija i seljaštvo u Jugoslaviji*, Zagreb 1981.
- Josip DEFILIPPIS, *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split 1997.
- Borislav J. DIMKOVIĆ, *KPJ/SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*, Sremska Mitrovica 1976.
- Milivoje ERIĆ, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941 god.*, Sarajevo 1958.
- Maksim GORANOVIĆ, „Profesionalna i socijalna struktura sela u Jugoslaviji“, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, 5/1938., sv. 12, 98–111.
- Alfons HRIBAR, *Kolonat ili težaština*, Zagreb 1923.
- Gerrit HUIZER, „Pokreti seljaštva i njegovo reagovanje na pauperizaciju: dijalektika oslobođenja“, *Marksizam u svetu*, 7/1984., 90–147.
- Stanoje IVANOVIĆ, „Seljačko i agrarno pitanje u programima seljačkih stranaka“, *Sociologija sela*, 8/1970., br. 27–28, 100–109.
- Husnija KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.* (www.academia.edu/3516146).
- Hamdija KAPIDŽIĆ, „Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878. – 1918.)“, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 19/1970. – 1971., 71–96.
- Karl KAUTSKY, *Agrarno pitanje*, Beograd 1953.
- Cvetko KOSTIĆ, *Sociologija sela*, Beograd 1975.
- V. I. LENJIN, „Agrarni program socijaldemokratije u prvoj ruskoj revoluciji 1905–1907“, *Izabrana dela*, knj. 6, Beograd 1960., 187–381.
- MARX – ENGELS – LENJIN, *Izabrana djela u deset knjiga*, knj. V, Zagreb 1963.
- Karl MARX, *Teorije o višku vrijednosti*, 3 sv., Beograd 1978.
- Karl MARX – Friedrich ENGELS, *O seljaštvu i agrarnom pitanju (izbor tekstova)* (prir. Ivan Cifrić), Zagreb 1977.
- Marijan MATICKA, „Proučavanje razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj 1918–1941. godine u našoj poslijeratnoj literaturi“, *Časopis za suvremenu povijest*, 6/1974., br. 1, 71–94.
- Hrvoje MATKOVIĆ, „Djelovanje i sukobi građanskih stranaka u Šibeniku između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta*, 2/1972., 263–282.
- Milorad MEDINI, *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, Zadar 1920.
- Mijo MIRKOVIĆ, *Seljaci u kapitalizmu*, Zagreb 1952.

- Franko MIROŠEVIĆ, „Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 20/1987., 75–100.
- Stijepo OBAD, *Dalmatinsko selo u prošlosti*, Split 1990.
- Stanko OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split 1955.
- Dušan PLENČA, *Kninska ratna vremena 1850–1946: Knin – Drniš – Bukovica – Ravni kotari*, Zagreb 1986.
- J. V. STALJIN, *Pitanja lenjinizma*, Zagreb 1946.
- Radmila STOJANOVIĆ, *Agrarno pitanje prema marksističkim teoretičarima*, Beograd 1955.
- Bogdan STOJSAVLJEVIĆ, *Seljaštvo Jugoslavije 1918 – 1941.*, Zagreb 1952.
- Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.–1941.* (prir. Mira Kolar Dimitrijević), sv. 2, Zagreb 2000.
- Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata (1918–1941)“, *Povijesni prilozi*, 8/1988., 91–141.
- Ivo VINSKI, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Zagreb 1970.
- Nikola VUČO, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934.*, Beograd 1968.
- Sava ŽIVKOV, *Agrarno zakonodavstvo Jugoslavije 1918–1941: socijalni osnovi*, Novi Sad 1976.

**VLADAN DESNICA I SPLIT
1920. – 1945.**

**Zbornik radova sa znanstvenog
skupa Desničini susreti 2014.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

 FF press

Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagreb, 2015.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 13

Nakladnik

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i
interkulturalne studije
Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu
FF-press

Za nakladnika

prof. dr. sc. Vlatko Previšić
prof. dr. sc. Aleksandar Jakir

Uredili

prof. dr. sc. Drago Roksanđić
Ivana Cvijović Javorina, prof.

Recenzenti

prof. dr. sc. Zvonko Kovač
prof. dr. sc. Boris Škvorc

Tiskanje ove knjige financijski je pomognuto sredstvima
Programskog ugovora Sveučilišta u Zagrebu za akademsku godinu 2014./2015. i
sredstvima Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

VLADAN DESNICA I SPLIT 1920. – 1945.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2014.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/6120-111; faks 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik
Boris Bui

Grafička oprema
Boris Bui
Marko Maraković

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Tomislav Brandolica

Izrada kazala
Jadranka Brnčić
Drago Roksandić

Izbor fotografija
Ivana Cvijović Javorina
Drago Roksandić

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Marko Maraković

Naklada
300 primjeraka

Tisak i uvez
AKD Zagreb

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 000912530

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

VLADAN DESNICA I SPLIT 1920. - 1945.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2014.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA